

DEMOKRÁCIÁBÓL AUTOKRÁCIÁBA*

A rendszertipológia és az átmenet dinamikája

Kis János

(CEU)

ÖSSZEFOGLALÓ

A rövid XX. században a létező politikai rezsimeket aránylag könnyű volt besorolni a két kategória valamelyike alá: az ideális demokrácia és a szélsőséges totalitarizmus közti skála láthatatlan választóvonalára körüli szürke zóna üresen maradt. Azóta egyre több rezsim található ebben a zónában. Némely tulajdonságaik a klasszikus autokráciákhoz, mások a klasszikus demokráciákhoz közelítik őket. Az Orbán-rezsim is mintha e bizonytalan identitású – vagy annak látszó – rezsimek közé tartoznék.

Tanulmányom új megközelítést javasol e látszólag nehezen besorolható rezsimek azonosítására. A szokásos megközelítés *statikus állapotleírásokra* – „pillanatfelvételekre” – hagyatkozik. Én itt amellett érvelek, hogy a feladathoz célszerű a *változások dinamikája* felől közelítenünk. Ebben a megközelítésben a NER már a 2010 utáni első kormányzati ciklus első felében autokráciának mutatkozik. Ha ez az állítás helytállónak bizonyul, akkor a dinamikus megközelítés egyszersmind „korai jelzőrendszerként” is szolgál.

Elgondolásom középpontjában az *autokratikus áttörés* fogalma áll. Autokratikus áttörésről fogok beszélni, ha a hatalomra került politikai csoport – akár jogon kívüli erőszak alkalmazásával, akár anélkül – nagyjából egyidejű, hathatós támadást intéz a jogállam valamennyi pillére, valamint a médiapluralizmus ellen.

Kulcsszavak: autokrácia ■ autokratikus áttörés ■ demokrácia ■ delegatív/fogyatékos/illiberális demokrácia ■ hibrid rezsim ■ kompetitív/választásos autoritarizmus ■ politikai rendszer ■ politikai rezsim ■ rendszertipológia ■ totalitarizmus

1. A KIINDULÓPONT

„Számvetés” című írásában Kornai János – mindössze nyolc hónappal az Orbán Viktort hatalomba juttató választás után – azt a merész kijelentést fogalmazta meg, hogy „a politikai formáció, amelyben élünk, autokrácia” (Kornai, 2017a: 22.). Nem minden komolyan vehető kutató ért egyet vele (Bozóki–Hegedűs,

* E tanulmány megírása során sokat merítettem Bauer Tamás, Boda Zsolt, Enyedi Zsolt, Greskovits Béla, Halmai Gábor, Kornai János, Kovács Kriszta, Körtvélyesi Zsolt, Laki Mihály, Miklósi Zoltán, Mráz Attila, Reich Orsolya, Surányi György, Szűcs Zoltán Gábor, Tóka Gábor, Tóth Gábor Attila, Zala Miklós, valamint a Politikatudományi Szemle anonim referensei észrevételeiből és tanácsaiból. Valamennyiüknek köszönettel tartozom.

2017a). Még a „Nemzeti Együtműködés Rendszere” (NER) kritikusi közt sincs konszenzus abban, hogy 2010 után valóban autokrácia jött-e létre, vagy a rezsim – kifogásolható vonásaival együtt – „a demokrácia eszményét legjobban megközelítő, ténylegesen létező politikai rendszerek” családjában maradt (Körösényi, 2015: 402.); illiberális demokráciává (Pap, 2017: 59. sk.) vagy irányított kapitalizmussal kombinált illiberális demokráciává vált (Csillag–Szeleányi, 2015); esetleg maffiaállammá, ahol az államhatalmat saját meggazdagodásának eszközévé változtató „kiterjedt család” ejtette foglyul a politikai intézményeket (Magyar, 2015); vagy inkább vezérelvű, plebiszitárius rezsimről kell beszélnünk, amely azonban még mindig a demokrácia alesete (Körösényi, 2017).

A besorolás különbségeit részben a személyes ítéletalkotás változékonysága magyarázhatja. A megítélés szokatlan sokfélesége azonban arra vall, hogy maguk a vizsgált jelenség kontúrjai bizonytalanok, amiből némelyek arra következtetnek, hogy a NER hibrid képződmény, tehát a két alaptípus keveréke (Bozóki–Hegedűs, 2017b).

Tanulmányom amellet fog érvelni, hogy a bizonytalanság látszólagos: nem a vizsgált rezsim besorolhatatlan voltában gyökerezik, hanem a megközelítések közös hibájában. Kornai autokrácia-tézisét igazolta az idő. Sőt, ennél erősebb állítást teszek. Kornai nemcsak helyesen állapította meg, hogy Orbán kormányzása alatt Magyarország autokráciává *lesz*. Az a véleménye sem állt távol az igazságtól, hogy a rezsim már 2011 elején autokrácia *volt*.

Ez kihívó állítás. Bár a Fidesz harmadik kormányzati ciklusának kezdetén a politikatudományi konszenzus mind erősebben hajlik az autokrácia-tézis elfogadására, az egyetértés még ma sem teljes. Az első évek állapotairól készített láttelepek pedig minden kétséget kizáróan tarkabarka képet mutatnak; ezek alapján tényleg inkább hibrid rezsimről beszélhetnénk, mintsem autokráciáról.

Tanulmányom azonban pontosan azt a megközelítést vitatja, amely a demokrácia és az autokrácia közti határátlépést *statikus állapotleírások* – „pillanatfelvételek” – útján próbálja azonosítani. Amellet érvelek, hogy a besorolás feladatához célszerű *a változások dinamikája* felől közelítenünk. Innen nézve pedig nem fog meghökkenteni a tézis, mely szerint a NER már a Fidesz-kormányzat első ciklusának első felében autokráciának minősült. Ha ez az állítás helytállóan bizonyul, akkor a dinamikus megközelítés egyszersmind „korai jelzőrendszerként” is szolgál.

Elgondolásom középpontjában az *autokratikus áttörés* fogalma áll. Ha a múltban a demokrácia megbukott, általában katonai puccs vagy elnöki „önpuccs” vetett véget neki.¹ Ez az autokratikus áttörés hagyományos válfaja; ma is vannak élő példái.² Masszív erőszak (vagy legalább erőfitogtatás) és az alkotmányos rend felfüggesztése kíséri. A NER létrehozásában nem volt szerepe sem vérontásnak, sem az alkotmány felfüggesztésének. A Fidesz 2010-ben

szabad és tisztességes választásokon szerzett rendkívüli többséget. Ezt követően a törvényesség határán táncolva, ám a formális eljárási szabályok hatályaon kívül helyezése nélkül változtatta meg Magyarország politikai berendezkedését.³ A jogon kívüli erőszak azóta is elhanyagolható szerepet játszik a rezsim repertoárjában, bár a megfélemlítés és a különféle retorziók igénybe vétele rutinszerű gyakorlattá vált. És mégis, ami a Fidesz kormányra kerülését követően történt, ugyanúgy autokratikus áttörésnek minősíthető, mint az, amit alkotmányon kívüli hatalomátvétellel valósítanak meg. Rövid időn belül hatástalanították a kizárólagos hatalomgyakorlás útjában álló közhatalmi intézményeket. *Garanciális intézményeknek* nevezem ezeket, mert működésük garantálja a demokrácia fennmaradását.

Mire gondolok? Először is a politikai jogok összességére: a szólás, gyűlés, egyesülés szabadságára, a közérdekű információkhoz való hozzáférés jogára és persze a – „passzív” és „aktív” – választójogra. Ahol ezek a jogok megvannak és érdemben gyakorolhatóak, ott a demokrácia erős védelmet élvez. Köztük is kitüntetett szerepet szokás tulajdonítani a szabad és plurális sajtónak, és ez a tanulmány is így fog eljárni: ha ugyanis ez nincs adva, akkor a többi politikai jog értelmetlen – mert tájékozott – gyakorlására sincs lehetőség.

A politikai jogok fennmaradásának és hathatós működésének azonban további – intézményi – feltételei vannak. Erős jogállami háttér híján a jogok hatástalanná válnak és erodálódnak. Fennmaradásukhoz szükség van független bíróságokra, külön említve az alkotmányossági felülvizsgálatra hivatott bírói testületet (Magyarországon, miként a kontinensen általában, ez a testület a bírósági hierarchiától elkülönült alkotmánybíróság), a közvetlen pártbefolyástól elszigetelt ügyészségre és közzszolgálati karra. A jogállam, részint közvetve, a politikai jogok védelmezőjeként garantálja a demokratikus politika integritását: a jogállami intézmények védik a politikai jogokat, a politikai jogok gyakorlóit védik a hatalom demokratikus ellensúlyait. De a jogállam közvetlenül is garanciát nyújt a demokratikus politika integritása számára: a közhatalom birtokosait aláveti a törvények uralmának, korlátozza a hatalmi túlkapásokat, őrökdi a hatalomért folyó küzdelem tisztességes játékszabályainak betartásán.

Autokratikus áttörésről fogok beszélni, ha a hatalomra került politikai csoport – akár jogon kívüli erőszak alkalmazásával, akár anélkül – nagyjából egyidejű, hathatós támadást intéz a jogállam valamennyi pillére, valamint a médiapluralizmus ellen.

De miért nem kielégítő a határátlépés „pillanatfelvételek” útján való megállapítása? Ezzel a kérdéssel a második és a harmadik fejezet foglalkozik. A második fejezet a határ megállapításának elméleti és módszertani nehézségeit tárgyalja. A harmadik fejezet a nehézségek elhárítására szokásosan alkalmazott módszereket tekinti át. Az egyik valamely adott időpontban értékeli a vizsgált rezsim tulajdonságait. Egy másik az ilyen „pillanatfelvételek” időbeli sorozataira alapoz. Mindkét megközelítést bírálni fogom, majd a negyedik

fejezetben kifejtem az *autokratikus áttörés* modelljére tett javaslatomat. A záró fejezet jelzi majd, hogyan terjeszthető ki a modell az olyan esetekre, ahol a garanciális intézmények összessége vagy egy részük – a NER-t megelőző, harmadik magyar köztársaságtól eltérően – már a kizárólagos hatalomra törekvő politikai erő kormányra kerülése előtt sem volt képes védelmi funkciójának ellátására. Itt fogom megindokolni azt is, hogy miért érdemes a speciális magyar esettől elindulva alkotni általános elméletet.

2. ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI NEHÉZSÉGEK

A skála és kettéosztása

A „demokrácia” és az „autokrácia”: tipológiai fogalmak, a modern politikai rendszerek két nagy típusát jelölik. *Politikai rendszereken* a továbbiakban a politikai berendezkedés típusait fogom érteni, *politikai rezsimeken* egy adott típus instanciáit. Az Egyesült Államok, Franciaország, Nagy Britannia, Németország stb. a demokrácia instanciái, Oroszország, Kína, Észak-Korea, Irán az autokrácia különböző változatai.

A demokrácia eszméje egy ideált testesít meg: olyan politikai berendezkedést jelöl ki, amiben eltérő bőrszínű, világnézetű, vallású, kultúrájú, életfelfogású, foglalkozású, jövedelmi és vagyoni helyzetű – és még sok más szempontból különböző – emberek egyenlő polgárokként vehetnek részt a közügyek intézésében és követhetik személyes céljaikat. A demokrácia a polgárok egyenlőségét megvalósító politikai rendszer: elsődlegesen ez teszi *politikai értékké* (Christiano, 2008; Dworkin, 2011; a politikai egyenlőség morális alapjairól lásd Waldron, 2017).

Közhely, hogy a demokratikus ideált a létező legjobb demokrácia sem elégti ki maradéktalanul. A létező demokráciák mind csak bizonyos fokig demokratikusak. Az egyik inkább az, a másik kevésbé, de a legdemokratikusabb rezsim is igen távol áll attól, hogy tökéletes demokrácia legyen. Azt azonban nem mondanánk, hogy minden létező politikai rezsim demokratikus, csak némelyik nagyon-nagyon kevésbé az. Vannak rezsimok, amelyek nem távolról közelítenek a demokratikus ideálhoz, hanem szemben állnak vele. Nem gyenge megvalósításai a demokratikus értékeknek, hanem a tagadásai. Ezek összességét fogom átfogóan autokráciáknak nevezni.

Az „autokrácia” kifejezéssel nem a demokráciával szembeállítható típusok egyikét jelölöm, egy sorban az autoriter és a totalitárius rendszerekkel; ezt a terminust a nem demokratikus rendszertípusok összefoglaló megnevezésére tartom fenn. A „diktatúra” fogalmával ugyanígy nem az „autokrácia” mellé rendelt, tőle különböző rendszertípust írok le; inkább diktatórikus üzemmódban és nem diktatórikus üzemmódban működő autokráciák közt teszek különbséget.⁴

Az „autokrácia” ebben a szóhasználatban *terminus technicus*, kevés köze van a szó etimológiájához.⁵ Szükség van a nem demokratikus rendszerek átfogó megnevezésére, és mivel a kortárs szakirodalomban leginkább az „autokrácia” kifejezést használják erre a célra, ezért én is ezt a szóhasználatot követem.⁶

„Demokrácia” és „autokrácia” tehát e tanulmány szóhasználatában egymást kölcsönösen kizáró és a modern politikai rezsimek összességét együttesen hiánytalanul lefedő politikai rendszertípusok. Egy használható tipológiától a két átfogó típus olyan elhatárolását várjuk, hogy semmilyen rezsim ne minősülhessen egyszerre demokráciának is és autokráciának is, ugyanakkor minden rezsimet be lehessen sorolni a két kategória valamelyike alá.

A tipológiaalkotás viszonylag egyszerű feladat, ha a megkülönböztetendő típusok vagylagos tulajdonságokon alapulnak. *Vagylagos* (bináris) egy tulajdonság, ha csak két értéket vehet fel: adva van (1), vagy nincs adva (0). A házasság például vagylagos tulajdonság: valaki vagy házas, vagy nem az; nem beszélhetünk értelmesen sem arról, hogy egy kicsit vagy nagyon házas, sem pedig arról, hogy inkább vagy kevésbé házas, mint valaki más.

A politikai rendszerek tulajdonságai azonban, mint arról már szó volt, nem vagylagosak: különböző mértékben elégíthetők ki, 0 és 1 között bármilyen értéket felvehetnek, sőt, negatív értékük is lehet. B rezsim demokratikusabb vagy kevésbé demokratikus, mint A; D autokratikusabb vagy kevésbé autokratikus, mint C. Egy politikai rezsim többé-kevésbé demokratikus vagy autokratikus; „demokratikusság” és „autokratikusság” *viszonylagos* (komparatív) fogalmak.

A vizsgált rezsimek tehát egy képzeletbeli skála mentén helyezhetők el. *Egyetlen* skáláról beszélek, nem két külön skáláról. Ha két külön skálával lenne dolgunk – egy a demokráciák, egy másik az autokráciák számára –, akkor az elhatárolás nem okozna fogalmi nehézséget. „Demokrácia” és „autokrácia” azonban komplementer fogalmak, egymás inverzei. Ha egy tulajdonság megjelenése vagy erősödése – a többi körülményt adottnak véve – közelebb viszi az adott rezsimet a demokratikus mintázathoz, akkor ugyanezen tulajdonság gyengülése vagy eltűnése – ismét csak adottnak véve minden mást – az autokratikus mintázathoz közelíti, és viszont. A politikai rezsimek rangsora a tökéletes demokrácia határesetétől a tökéletes autokrácia határesetéig terjed (bár a szélek közelében csupa üres helyet találunk: ezeknek a pontoknak nem felelnek meg létező rezsimek).⁷

A rendszertipológiának azonban vagylagos felosztást kell kínálnia, miközben a tulajdonságok, amelyekre alapoz, nem vagylagosak, hanem viszonylagosak. A besorolandó rezsimek egy elvben folytonos skála mentén rendeződnek el; a tipológiának ezt a skálát kell felosztania, ezen kell bináris megkülönböztetést tennie. Határt kell húznia demokráciák és autokráciák közé, mégpedig oly módon, hogy a határig minden rezsim egyformán a demokrácia típusa alá tartozzék, miközben az egyik kevésbé demokratikus, mint a másik, míg a határon túl minden rezsim egyformán az autokrácia típusa alá kerüljön, még ha

az egyik kevésbé autokratikus is a másiknál. A tipológiának nemcsak arra kell képesnek lennie, hogy a segítségével megállapítsuk, két rezsím közül melyik áll közelebb a demokratikus ideálhoz, és melyik van távolabb tőle, hanem arra is, hogy bármely rezsímről eldönthessük, hogy a kétfelé osztott skála melyik – pozitív vagy negatív előjelű – szakaszán helyezkedik el.

A múltban ez a feladat viszonylag könnyen elvégezhető volt. Az autokratikus határesetről legtávolabb eső autoriter rezsímek körében is fehér holló volt az olyan, mely legalább végső biztosítékként ne vette volna igénybe a diktatúra eszköztárát, és alig akadt példa többpárti parlamenti választásokra.⁸ Olyan autoriter rezsímré pedig egyáltalán nem volt példa, amelyikről egyszerre lett volna elmondható, hogy ismerte a – jóllehet a kormánypárt hegemoniája mellett zajló – választási versenyt gyakorlatát, és ugyanakkor kritikus helyzetben sem kapcsolt diktatórikus üzemmódba. Ezért nemcsak a szélek közelében volt egy meglehetősen tágas üres tartomány, hanem a láthatatlan választóvonal környékén is. Ilyen körülmények közt nem volt nehéz megállapítani, hogy hol ér véget a demokráciák osztálya, és hol kezdődik az autokráciáké.

Időközben nagyot változott a világ. Először, a II. világháború után az emberi jogok mindinkább a nemzetközi jog sarkalatos részévé váltak; a földkerekség nagy és növekvő részén vált elfogadottá, hogy a közhatalom birtoklásának választáson kell alapulnia, és az autokratikus rezsímek egy része kénytelen volt alkalmazkodni az új helyzethez. Másodsor, a demokratizálódás „harmadik hullámának” kísérő jelenségeként a bukott autokráciák egy része új – de „korszerűbb” – autokráciává alakult át. Harmadsor, a fiatal demokráciák némelyike, miután már többé-kevésbé konszolidálta berendezkedését, és mélyen integrálódott a demokratikus államok közösségébe, destabilizálódásnak indult, majd intézményi „U-kanyart” vett (Kornai, 2015). Negyedszer, a jövedelmi olló kinyílása, a nemzetközi pénzügyi válság, a menekültek és megélhetést keresők áradata által okozott etnikai pánik együttes hatása hosszú ideje szilárdan működő demokráciákat is destabilizál; a földindulás több országban is olyan politikai tényezőket juttatott hatalomra, melyeknek a demokratikus jogállam melletti elköteleződése legalábbis kétséges.

Mindeme változások eredőjeként beszűkült a demokráciák és autokráciák közti üres sáv. Egyfelől új típusú autokráciák jelentek meg a színen. Ma is számos autokratikus rezsím van, amely megengedheti magának, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a polgári és politikai jogok tiszteletben tartásán és a szabad, tisztességes választásokon alapuló legitimitás eszméjét. Mások azonban számolni kénytelenek külső környezetük korlátaival. Megnövekedett az olyan autokráciák száma, melyek nem (vagy alig) folyamodnak a diktatúra eszköztárához. 1982-ben az autokraták 27 százaléka tartotta fenn masszív gyilkosságokkal az uralmát. 2012-re ez a szám 6 százalékra csökkent. Ugyanakkor jóval több autokratikus rezsím ismeri a többpárti választások ilyen-olyan for-

máját, mint a múltban. 1982-ben az autokráciák 31 százalékában nem volt választott törvényhozás, 2012-re ez az arány nem haladta meg a 15 százalékot (Gurieev és Treisman 2015a; 2015b).

A demokráciák és autokráciák közti üres sáv elenyészése új helyzetet teremt. Az összehasonlító politikatudomány nem mulasztott el reagálni a változásra: a két alaptípus közti határ szomszédságában számos altípust definiál (a NER körüli vitákban is részben ezek köszönnek vissza).⁹ Néhány példa: az egyik oldalon megjelennek a kétes státusú demokráciák fogalmi képletei: *illiberális demokrácia* (Bell et al., 1993: 1–16. és 163–167.; Zakaria, 1997), *delegatív demokrácia* (O’Donnell, 1994), vagy egyszerűen csak *fogyatékos demokrácia* (Merkel et al., 2003). A másik oldalon az autokráciák új válfajai számára vezetnek be fogalmakat: *választásos autoritarianizmus*ról beszélnek, a többpárti választások létrejöttére utalva (Schedler, 2015), *kompetitív autoritarianizmust* emlegetnek, arra célozva, hogy az eredmény nem dől el a választás előtt, attól függetlenül (Levitsky–Way, 2010), vagy a *hibrid rezsím* fogalmával élnek (Diamond, 2002).¹⁰ E konstrukciók némelyike – így például az illiberális demokrácia terminusa – véleményem szerint félrevezető és tarthatatlan (Kis, 2019); mások azonban hasznosak és előre vivők. A mi kérdésünk megválaszolását azonban ez utóbbiak sem segítik elő. A mi kérdésünk ugyanis nem az, hogy hogyan jellemezhetőek azok a határközeli esetek, amelyekről már tudjuk, hogy a demokrácia, illetve az autokrácia sávjában helyezkednek el, hanem az, hogy hol a határ a két sáv között. Erről pedig az altípusok sorának gazdagítása semmit nem mond.

A demokrácia és az autokrácia altípusainak közeledése egyfelől kijelöli az elhatárolás feladatát. Ám ugyanakkor akadályt is gördít elvégzésének az útjába. Ahogy szűkül az intervallum, a határ meghúzása egyre nehezebbé válik. Egyfelől radikálisan csökkennek a különbségek a két típus szomszédos instanciái között. Másfelől szokatlan, eddig nem ismert variánsok jelennek meg. Hol ezért, hol azért, de egyre nehezebb eldönteni, hogy a köztes rezsimek melyik típushoz tartoznak. A vitán felül demokratikus rezsimek és a vitán felül autokratikus rezsimek között nem éles választóvonalat találunk, hanem egy *szürke zónát*.¹¹

Ha a NER a szürke zónába esik, akkor érthető, hogy miért nincs konszenzus még a kritikus szellemű kutatók között sem a besorolása ügyében: úgy tűnik, nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy szignifikánsak-e a tulajdonságok, amelyek a vitán felül demokratikus rezsimektől megkülönböztetik. Még ha tudjuk is, hogy rosszabb a legrosszabb minőségű, de mégis demokráciaként elfogadott rezsimmél, nem világos, hogy a különbség kiveszi-e a demokráciák osztályából, vagy csak szokatlanul gyenge minőségű demokráciává rontja le. Ez az a nehézség, amit a rendszertipológiának kezelnie kell, s amellyel tanulmányom foglalkozik.

Megtakarítható-e a felosztás?

Van-e tétje annak, hogy határvonalat húzzunk a demokráciák és az autokráciák közé? Tegyük fel, bármely két rezsimről el tudjuk dönteni, melyik demokratikusabb, melyik kevésbé demokratikus. Esetleg arról is képesek vagyunk mondani valamit, hogy mekkora a különbség közöttük. Ám ugyanakkor csak ilyen *komparatív* információkkal rendelkezünk; arról semmit nem tudunk, hogy önmagában melyik rezsim demokrácia (autokrácia).

Miért volna gond ez a veszteség? A skála önmagában is eligazít abban, hogy két rezsim közül melyiket érdemes előnyben részesítenünk. Ha tudjuk, hogy A demokratikusabb B-nél, mi szükségünk van arra a további tudásra, hogy A demokrácia, míg B autokrácia? Végtére enélkül is elégséges okunk van rá, hogy A-t válasszuk B-vel szemben.¹²

Ez igaz, azonban B megítélése kapcsán nem csak az a kérdés, hogy A-val összehasonlítva kevésbé jónak bizonyul-e. Nemcsak az a kérdés, B elég jó-e *A-hoz képest*, hanem az is kérdés, hogy B önmagában véve méltó-e a támogatásra, vagy elutasítandó. Az is kérdés, hogy mi a helyes magatartás B-vel szemben, függetlenül attól, hogy A-hoz képest hogyan ítéljük meg.¹³ Ezeket a kérdéseket fel sem tudjuk tenni a skála pozitív és negatív értéktartományra való felosztása nélkül. Minden rezsimnek pozitív, végső esetben zéró értéket kellene tulajdonítanunk. Megállapíthatnánk, hogy a hagyományos autoriter diktatúrák előnyben részesítendőek a totalitárius diktatúrákkal szemben, de nem mondhatnánk ki, hogy még a legkevésbé diktatórikus autoritarizmus is *elfogadhatatlan*. Ám ezt nem egyszerűen kényelmetlennek éreznénk: erkölcsileg perverz álláspont volna. Hszi Csin-ping diktatúrája nem válik elfogadhatóvá attól, hogy a szomszédságában ott a még borzalmasabb észak-koreai diktatúra, és Putyin rezsimjét sincs okunk helyeselni csak azért, mert kevésbé brutális, mint Hszié.

A politikai rezsimek skálájának kettéosztására, a demokráciák és az autokráciák tipológiai megkülönböztetésére pontosan azért van szükség, hogy a politikai elmélet ne kerüljön összeütközésbe ezekkel az egyszerű erkölcsi igazságokkal. Ha egy rezsim még demokrácia, de gyenge minőségű, akkor a skálán közelebb lesz a legkevésbé rossz autokráciákhoz, mint a legjobb demokráciákhoz, de még nem kerül egy sorba az autokráciákkal. Értéke nem negatív, mint akár a hozzá legközelebb álló autokráciáé. A pozitív és a negatív érték különbsége vagylagos: valami nem lehet mindent egybevetve egyszerre pozitív és negatív értékű. A pozitív értékű rezsimek *helyeslendők*, a negatív értékűek *elutasítandók*. Mivel a gyenge minőségű demokrácia messze elmarad a mintaszerű demokráciáktól, okunk lesz azt gondolni, hogy alapos reformra szorul. Nem lesz okunk *ugyanolyan lelkesen* helyeselni, mint egy nála kifogástalanabb demokráciát. De arra sem lesz okunk, hogy *elutasítsuk*. Ugyanígy beláthatjuk,

hogy a nulla pont közelében lévő autokratikus rezsím kevésbé rossz, mint a távolabb eső autokráciák, de nem lesz okunk helyeselni.

Talán azt válaszolja valaki, hogy a rezsímek értékelésének és a velük szembeni magatartás orientálásának a személyes döntések, illetve a politikai nyilvánosság tartományában van a helyük. A tudományos kutatástól elvárható a szigorú értékmentesség: kutatói minőségében mindenkinek tartózkodnia kell az állásfoglalástól, ami persze állampolgárként szabadságában áll. Ez így véleményem szerint tévedés. Vannak társadalomtudományi kérdések, amelyek vitatása során a leírás és magyarázat valóban elválasztható az értékítéletektől. A beruházási ciklusok vagy a demográfiai trendek leírásáról ez alighanem valóban elmondható. Ám az elválasztás nem minden esetben vihető végig. Az agresszivitás vagy az előítéletek kutatója például bárhogy igyekszik, nem határozhatja meg vizsgálatának tárgyát merőben értéksemleges terminusokban. Ugyanez a helyzet a rendszertípusok azonosításával. A „demokrácia” és az „autokrácia” fogalmai nem egyszerűen leírják intézmények, szokások és gyakorlatok valamilyen rendszerét. A leírás elválaszthatatlan az értékeléstől; az, hogy valamely rezsím demokráciaként írható-e le, attól is függ, hogy intézményeinek, gyakorlatainak és szokásainak együttese a demokratikus értékek megvalósításának tekinthető-e. Egy példa. Schumpeter híres, „minimalista” meghatározása szerint demokráciáról ott beszélhetünk, ahol a hatalmon lévő személy vagy csoport békés és kiszámítható módon – választás útján – leváltatható (Schumpeter, 1944; vö. Przeworski, 1999). Ez tökéletesen értékmentes definíció. A baj csak az vele, hogy nem működik. Kétségtelen, az autokratikus kormányzó pártokat évtizedeken át nem lehet leváltani. Ám ez demokratikus kormányzó pártokkal is megesik. A svéd szociáldemokrata párt pontosan negyven évig volt egyfolytában kormányon. Autokrácia lett volna ebben az időszakban Svédország? Nyilvánvalóan nem. De miért nem? Azért, mert a szociáldemokraták *szabad és tisztességes* választásokat nyertek rendre meg, mert a sajtó *szabad és pluralista* volt, és így tovább. A választások eredménye a választási eljárás értékelésétől függetlenül semmit nem mond arról, hogy a vizsgált rezsím demokráciának tekinthető-e vagy sem.

Hogy a közvetlen politikai állásfoglalás nem a kutatás világába tartozik, ez természetesen igaz, ám a rendszertipológia „értékterhelt” mivoltán nem változtat. A tudományos vizsgálódás ezért ugyanúgy nem nélkülözheti a demokrácia–autokrácia partíciót, mint a politikai gyakorlatba ágyazódó, nyilvános gondolkodás. A skálát fel kell osztani, bármilyen nehéz legyen is a feladat.

Ebből pedig egyenesen következik, hogy a sötét zónával is meg kell próbálnunk kezdeni valamit. Nem tudunk eleget az első ránézésre meghatározatlan identitású rezsímekről, ha csak azt tudjuk róluk, hogy kevésbé demokratikusak, mint a vitán felüli demokráciák közt a legkevésbé demokratikus rezsímek, és kevésbé autokratikusak, mint a legkevésbé autokratikus, ám mégis

vitán felül autokráciának minősülő rezsimek. Ha egy mód van rá, tisztáznunk kell, hogy a demokráciákhoz vagy az autokráciákhoz sorolandók-e.¹⁴

Nem biztos, hogy a feladat megoldható. Elvégre a bizonytalan kontúrú jelenségek igaz leírása nem másban áll, mint a bizonytalan kontúrok minél hívebb ábrázolásában. Nem érdemes egzaktságra törekedni ott, ahol a határok ténylegesen elmosódtak. Ha a skála folytonos, akkor a határvidéken mindig találunk bizonytalan eseteket. A nem vagylagos tulajdonságok esetében gyengíteniünk kell tehát a tipológiával szembeni elvárásainkat. Nem követelhetjük meg, hogy minden eset egyértelműen besorolható legyen a típusok valamelyike alá. El kell fogadnunk, hogy vannak szomszédos esetek, amelyek oly csekély mértékben különböznek egymástól, hogy nem lehet éles fogalmi határt húzni közöttük.

De a bizonytalanságot nem mindig a szomszédos esetek túlzott közelsége magyarázza. Lehet az oka az is, hogy új, atipikus jelenséggel kerülünk szembe. A különbség ilyenkor nagyon is szignifikáns lehet; csak azért nem tudunk mit kezdeni vele, mert rossz látószögéből közelítünk hozzá. A következő fejezet a szokásos közelítések gyengéivel foglalkozik. Először megmutatom, hogy különböző rezsimek egy adott időpontban végzett összehasonlításával a feladat nem oldható meg. Majd arra mutatok rá, hogy nem oldható meg valamely adott rendszer különböző időpontokban mért tulajdonságainak egybevetése útján sem. A negyedik fejezetben egy nem szokványos közelítésre teszek javaslatot.

3. KÍSÉRLETEK A SZÜRKE ZÓNA FELOSZTÁSÁRA

Szinkron felmérések

A rendszertípusok idődimenzió nélküli fogalmi konstrukciók. Instanciáik azonban az időben léteznek. Egy ország berendezkedése valamikor autokrácia, máskor demokrácia. A tipológiának bármely t időpontban lehetővé kell tennie, hogy megállapítsuk, hová sorolandó. Azt várjuk tőle, hogy ha kezünkben van egy t -ben készült állagfelmérés – „pillanatfelvétel” – a vizsgált rezsim releváns tulajdonságairól, akkor el tudja dönteni, hogy az a rezsim éppen akkor minek minősül; hogy a „pillanatfelvétel” épp t -ben készült, ez a megítélés szempontjából közömbös.

Korábban arról volt szó, hogy a létező rezsimeket úgy képzelhetjük el, mintha egy skála mentén sorjázának. A skála egydimenziós alakzat, ami azt sugallja, hogy a sorba rendezendő rezsimeket egyetlen tulajdonsággal kell jellemeznünk. Csakhogy a politikai rezsimek összetettek. Intézmények, szokások és gyakorlatok sokaságából – „alrezsimekből” – állnak. Nincs általános egyetértés abban, hogy közülük melyeknek van meghatározó szerepük egy rezsim tipológiai besorolásában. Abban azonban mindenki egyetért, hogy a releváns alrezsimek száma nagyobb egynél és a következő bekezdésekben ez lesz a fontos.

Egy több alrezsimből álló rezsím értékelése szükségképpen az alrezsímek értékelésének függvénye. Az adott rezsím annál demokratikusabb, minél jobban megfelel a demokratikus normáknak a választási, törvényhozási, bíraskodási, stb. alrezsímje. De még ha feltesszük is, hogy minden alrezsím egyetlen tulajdonság alapján értékelhető, a több alrezsimből álló rezsímnek óhatatlanul több tulajdonsága lesz. Ezek mutatóiból kell egyetlen, átfogó jelzőszámot képezni. Nevezzük ezt *aggregáló* megközelítésnek. A politikai rezsímek összehasonlító vizsgálatai többnyire ezzel a módszerrel élnek.¹⁵

Az aggregáló módszerrel köztudomásúlag gondok vannak. A vizsgált tulajdonságok nem mindig mérhetőek. Tudjuk, hogy Franciaországban nagyobb a szabadság, mint Kínában, de mennyivel? Nem biztos, hogy ennek a kérdésnek értelme van. De, ha külön-külön mérhetőek is a vizsgálandó tulajdonságok, nem biztos, hogy a mértékeik közös nevezőre hozhatóak. Melyiknek nagyobb az értéke: a szabadság x -szel való növekedésének, vagy az egyenlőtlenség y -nal való csökkenésének? Ez a kérdés sem biztosan értelmes (Griffin, 1997). Ám, ha megvalósítható is az összemérés, még mindig lehet erkölcsileg tilalmas (Raz, 1986: 338). Vessünk össze két társadalmat. Egyikük politikai szervezete apartheid rendszerű: a kirekesztett etnikum tagjai meg vannak fosztva politikai jogaitól. A kiváltságos etnikum belső politikai élete viszont – az apartheid tényétől eltekintve – magas fokon demokratikus. A másik társadalomban mindenki azonos politikai jogokat élvez, a demokrácia viszont alacsony színvonalú. Képzeld el, hogy az apartheid és a többi mutató egyetlen mérőszámmá egyesíthető, és ez a szám összevethető az apartheidmentes rezsím indexével. Bár az egybevetés technikailag elvégezhető, mégsem méricskélhetjük, hogy a demokratikus eljárás mekkora javulása ellensúlyozza az apartheid gyakorlatát: a jogfosztás – és ezért a mérlegelés is – egyszerűen megengedhetetlen.

Ezek jól ismert nehézségei az aggregáló módszernek. A határ kijelölése azonban egy speciális nehézséget is fölvet. Tegyük fel, sikerül az összes rezsím mutatóit egyetlen egydimenziós mérőszámra redukálni. Ezek az adatok csak a demokratikus ideáltól – és egymástól – való távolságukat adják meg: viszonylagos helyzetüket jellemzik tehát. Arról semmit nem mondanak, hogy melyiknél van a cezúra, ahol a demokráciák sora véget ér, és kezdetét veszi az autokráciaké. Semmilyen támpontot nem nyújtanak a határ kijelöléséhez. Egy rezsím, amelyik rosszabb, mint az összes demokráciaként számon tartott berendezkedés, ettől még lehet akár különösen rossz minőségű demokrácia, akár különösen „fellazult” autokrácia. Szükség volna egy küszöbértékre, de a keresése közben sötétben tapogatódzunk. Ha biztosak akarunk lenni abban, hogy kizárjuk a nem demokratikus rezsímeket a demokráciák családjából, akkor jó magasra kell helyezni a küszöböt. Ám minél magasabbra tesszük, annál nagyobb a veszélye, hogy olyan rezsímeket is az autokráciák közé sorolunk, amelyek valójában demokráciák, noha rossz minőségűek. Ha ezt el akarjuk kerülni, akkor jó alacsonyra kell helyezni a küszöböt; ez esetben viszont

azt kockáztatjuk, hogy autokratikus rezsimeket fogunk beengedni a demokráciák közé. Végül, ha valahová a „túl magas” és a „túl alacsony” szint közé akarjuk a küszöböt belőni, akkor minden támpont nélkül kereshetjük a helyét, mert mélyen bent leszünk a szürke zóna belsejében, ahol végképp nem tudunk határozott különbségeket tenni.

Az aggregáló módszerrel tehát nem jutunk messzire.

Megkerülhető-e az aggregálás? Erre is van javaslat. Értékeljük minden egyes alrezsím demokráciateljesítményét külön-külön. Alapozzuk az összes mért tulajdonság mozaikképre a besorolást (Coppedge et al., 2011). Nevezzük ezt a megközelítést *dezaggregáló*nak.

Mit gondoljunk róla? Először is, nem biztos, hogy a különböző mozaikképek összehasonlíthatók. Másodsor, az alrezsím-szintű indexeket is számos ismérv alapján kell összegezni. Tekintsük csak a bíraskodást! Hogyan nevezik ki a bírókat? Elmozdíthatók-e? Milyen eljárásban osztják ki az ügyeket? Milyen jogokkal rendelkezik a védelem? Ezt mind – és sok minden mást is – figyelembe kell venni, ha a bíraskodás állapotát jellemezni akarjuk. Így tehát az aggregálással járó nehézségek nem takaríthatók meg. Másodsor, az alrezsímek indexei, akárcsak az összesített indexek, viszonylagos helyzeteket állapítanak meg. A küszöb meghatározásához ezek sem nyújtanak támpontot.

Úgy tűnik, egyidejű pillanatképek értékelése útján nem lehet tovább tagolni a rendszertipológia szürke zónáját.

Diakron felmérések

De nem válhatunk-e képessé a határ meghúzására, ha egy hosszabb-rövidebb időszakot veszünk figyelembe? Elvégre változásban lévő rezsimeket vizsgálunk; a demokrácia állagromlása és az autokrácia kiépülése között szeretnénk különbséget tenni.

Miről volna szó pontosan? Bizonyos időközönként megismételnénk a szinkron-méréseket, hogy aztán megrajzoljuk a demokráciaindexek *változásának* profilját. Ez esetben olyan mércétől reméljük a szürke zónán belüli határ kijelölését, amelyik a rezsímek elmozdulásait értékeli. Arra számítunk, hogy még ha a különböző időpontokban készült „pillanatfelvételek” külön-külön nem teszik is lehetővé a vizsgált rezsím besorolását, egymásutánjuk kirajzol valamiféle tendenciát. Az elmozdulás irányát akkor is felismerhetjük, ha a részmutatókat nem tudjuk egyetlen, átfogó indexben egyesíteni. Láthatóvá válik, hogy a mozgás a skála demokratikus vagy autokratikus széle felé tart-e.

Nem nyilvánvaló, hogy a megismételt mérések valóban lehetővé teszik az elmozdulás irányának egyértelmű megállapítását, most azonban tegyük fel, hogy ez így van. Ebben az esetben is nyitva marad a kérdés, hogyan tehetünk különbséget a határhoz való közelítés és a határátlépés között. Amikor a de-

mokrácia minősége hanyatlóban van, a tendencia az autokrácia irányába mutat, noha a rezsim még demokrácia. Amikor az autokrácia megreformálja magát, a tendencia a demokráciához közelít, miközben a rezsim autokrácia marad. Máskor a demokrácia autokráciába, az autokrácia demokráciába vált át. Hogyan különböztethetjük meg a demokrácia állagromlását az autokráciába való átmenettől, az autokrácia belső reformját a demokratizálódástól?

Első pillantásra úgy tűnik, a feladat nem is olyan bonyolult, csak elég hosszú ideig kell figyelniük a folyamatot. Előbb-utóbb vagy azt találjuk, hogy a görbe ellaposodik, még mielőtt a változás elérné a vitán felüli autokráciák (demokráciák) tartományát, míg máskor, ellenkezőleg, arra a megfigyelésre jutunk, hogy a görbe átmegy a vitán felüli autokráciák (demokráciák) tartományába, még mielőtt ellaposodnék. Ám amikor ezek az ismeretek már a rendelkezésünkre állnak, a folyamatok ki is léptek a szürke zónából.

Ahhoz, hogy az időben egymást követő észleletek sorba rendezése hozzásegítsen a szürke zóna partíciójához, arra volna szükség, hogy a megfigyelt tendenciák alapján képesek legyünk előrelátásokat tenni, méghozzá már akkor, amikor a változások még a szürke zónán belül zajlanak. Ez azonban a pillanatfelvételek sorba rendezésétől nem remélhető. A múltban megfigyelt tendenciák pusztán leképezése nem ad alapot a meghosszabbításukra. Hiába tart a változás jelenleg egy bizonyos irányba, ebből nem következik, hogy a jövőben is ebbe az irányba fog tartani.

Tegyük fel mégis, hogy módunk van a megfigyelt tendenciák alapján a jövőbeni változások menetére következtetni. Akkor még mindig nyitva marad a kérdés, hogy mi következik a prognózisból a vizsgált rezsim *mai természetére* nézve. Ha valamikor a jövőben – hacsak nem lépnek működésbe politikai erők, amik képesek megtörni a tendenciát – autokrácia (demokrácia) lesz, következik-e ebből, hogy *máris* autokrácia (demokrácia)? Ez nem tűnik természetesnek. A gyerekből, ha életben marad, biztosan felnőtt lesz, de ez még nem jelenti, hogy máris felnőtt volna.

A diakron megközelítés tehát nem segít túl a szürke zóna felosztásának nehézségein. De a gondolatkísérlet nem volt terméketlen. Megmutatta, hogy ha lehetséges megoldás, annak mit kell nyújtania. Először is, *prediktív modellt*, amelynek segítségével a szürke zónán belül megfigyelt eseményekből még nem tapasztalt, jövőbeni változásokra lehet következtetni, amely tehát már most – a szürke zóna elhagyása előtt – különbséget tud tenni a demokrácia állagromlása és autokráciába való átváltása között. Másodszer, a keresett modellnek képesnek kell lennie rá, hogy hihetően megmagyarázza: ha egy ma még bizonytalan besorolású rezsimről megjósolható, hogy a nem túl távoli jövőben autokrácia (demokrácia) lesz, akkor *már a jelenben* meg lehet állapítani róla, hogy átlépte a demokráciák és autokráciák közti határt. Rá kell mutatnia, hogy a rezsim *már most* úgy viselkedik, mint a vitán felüli autokráciák.

A következő fejezetben egy ilyen modellt körvonalazok, az *autokratikus áttörés* modelljét. Először az áttörés *célpontjaival* foglalkozom: azzal, hogy mely intézmények elleni támadásról van szó. Ezeket *garanciális intézményeknek* nevezem. Azután az áttörés *dinamikáját* veszem szemügyre. Majd megmutatom, hogy a modell valóban *prediktív erejű*, és számot ad arról, hogy a rezsim *mindjárt az áttörést követően* autokrácia. Végül az áttörés *körülményeiről* mondom valamit: azokról a feltételekről, amelyek az áttörési kísérletet lehetővé teszik, és sikeres végrehajtására esélyt adnak.

4. AZ AUTOKRATIKUS ÁTTÖRÉS MODELLJE Garanciális intézmények

Van néhány politikai intézmény, amelyek nagyjából egyidejű megtámadása keresztülviszi az autokratikus áttörést. Ezek az intézmények döntő szerepet játszanak a demokrácia stabilizálásában. Amíg rendben működnek, a demokrácia megingásai jó eséllyel korrigálhatóak. Ha alkalmatlanná válnak a rendeltetészerű működésre, a demokráciának vége.

Tökéletesen stabil politikai rendszerek nincsenek; a demokrácia sem az. Destabilizálhatják a politikán kívülről érkező sokkhatások: háborúk, gazdasági válságok, tömeges népmozgások, természeti katasztrófák és így tovább. A destabilizálódás lehetséges okai közt azonban belső – a politikai hatalom természetében gyökerező – ok is szerepel. A politikai hatalom egyfelől a társadalmi béke elengedhetetlen feltétele. Másfelől maga is állandó harc – a hatalom megszerzéséért és megtartásáért folyó küzdelem – forrása. A demokrácia békés és reguláris mederbe tereli, de nem szünteti meg a hataloméért folyó, szakadatlan küzdelmeket. A hatalmi harcnak azon a jellegzetességén sem változtat, hogy az zérusösszegű játszmákból áll. A vetélytársak demokráciában is csak egymás rovására nyerhetnek pozíciókat. Az a mandátum, amit az egyik fél megszerez, a másik fél számára elveszett. Márpedig, mint a zérusösszegű játszmák általában, a hatalmi játszmák is borulékonyak. A vesztes attól tart, hogy a győztes többé nem engedi ki a kezéből a hatalmat. A győztes pedig attól, hogy a vesztes nem törődik bele a vereségébe. Mindkét oldal arra számíthat, hogy a másik bármikor felrúghatja a játékszabályokat, ez pedig őt magát preventív szabályfelrúgásra indíthatja. Bibó Istvánt parafrázálva: a kölcsönös félelmek arra a magatartásra ösztökélik a feleket, amelytől valamennyien féltek (Bibó, 2016: 744.).

A demokrácia fennmaradása feltételezi, hogy a rendszerbe be vannak építve mechanizmusok, amik mérséklék a borulás veszélyét. Minél nagyobbak a szabály felrúgásával járó kockázatok, és minél kisebbek a szabálykövető magatartással várhatóan együtt járó veszteségek, annál stabilabb a rendszer. Ezt részint íratlan konvenciók biztosítják. Ilyen konvenció, hogy egyik fél sem megy

el törvényes lehetőségeinek határáig: a mindenkori kisebbség lojális ellenzékként viselkedik, a kormányzó többség elismeri és tiszteletben tartja az ellenzék szokásszerű kiváltságait (Kis, 2013b; Levitsky–Ziblatt, 2018). Másrészt formális intézmények őrködnek a demokrácia stabilitásán és a demokratikus politika integritásán. Ez utóbbiakat nevezem *garanciális intézményeknek*.

Az első fejezetben két intézményi együttest soroltam ide. Egyrészt a politikai jogok összességét: a szólás, gyülekezés, egyesülés mindenkit egyenlően megillető szabadságát, a közérdekű információkhoz való hozzáférés jogát, valamint az általános és egyenlő választójogot. Ezek a jogok garantálják, hogy jelentős társadalmi csoport ne maradhasson politikai képviselet nélkül, s hogy a kisebbségbe szorult választási koalíciót a vereség ne fossza meg a következő választás megnyerésének esélyétől.

A garanciális intézmények másik csoportját a jogállam pillérei alkotják: a független alkotmánybíróság és a rendes bíróságok, a közvetlen pártbefolyástól elszigetelt ügyészség és a pártsemleges közhivatalnoki kar. A jogállam részint közvetve őrzi a demokratikus politika integritását, a politikai jogoknak nyújtott garanciális védelem útján. A politikai jogok erős jogállami háttér híján hatástalanná válnak és erodálódnak. Ahol azonban a jogállami intézmények erősek, ott a politikai jogokat nem lehet egykönnyen kikezdeni. A jogállam tehát védi a politikai jogokat, a politikai jogok pedig védik a kormányhatalom demokratikus ellensúlyait, így a politikai jogok védelme közvetve a demokratikus politika integritásának védelme is. De a jogállam közvetlenül is óvja a demokratikus politika integritását: azzal, hogy a közhatalom birtokosait aláveti a törvények uralmának, korlátozza a hatalmi túlkapásokat, őrködik a hatalomért folyó küzdelem játékszabályainak a tisztességes voltán, és így tovább.¹⁶

Tegyük most fel, nem sokkal az esedékes választások előtt végzett felmérés azt mutatja, hogy a politikai jogok, valamint a jogállam pillérei elfogadható állapotban vannak. És tegyük fel, hogy a választásokra következő kormányzati ciklusban (két vagy három évvel a választások után) megismétlik a felmérést, és most már azt találják, hogy valamennyi jogállami intézmény állapotában drámai romlás következett be. Továbbá, a politikai jogok közül legalább egy, a média útján való szólás szabadsága kiüresedett.

A modell ezekből a feltételezésekből indul ki. Kiemel a politikai intézmények halmazából egy részhalmazt, a garanciális intézményeket (még ezeket is szűken véve: nem a politikai jogok teljességére, hanem a szabad és plurális médiára összpontosít, abból kiindulva, hogy a média kielégítő állapota az összes politikai jog értelmes – tájékozott – gyakorlásának elengedhetetlen feltétele), és ezek állapotát hasonlítja össze a választások előtt és a választások után. Az összevetés a következő változásokat mutatja ki:

- Politikailag megbízható személyekkel töltik fel az alkotmánybíróságot, biztosítva, hogy ne kerüljön sor jelentős közjogi döntések alkotmányellenessé nyilvánítására és megsemmisítésére.

– Lecserélik a rendes bíróságok vezetőit, a bírói önkormányzatot meggyengítik, hatásköreinek számottevő részét a kormány alárendeltségébe tartozó hivatalhoz csoportosítják át, erősen rontva az állampolgárok esélyét, hogy bírói úton szerezzenek jogorvoslatot a hatalomtól elszenvedett jogsérelmekre és megnyitva az utat az igazságszolgáltatás politikai célú felhasználása előtt.

– Kézbe veszik az ügyészséget, kizárva, hogy kormánypárti politikusok és embereik jogsértései ügyében vádemelésre kerüljön sor, ugyanakkor módot teremtve a politikai ellenfelek zaklatására.

– A köztisztviselők kinevezésére, előmenetelükre és esetleges leváltásukra vonatkozó szabályok módosításával felszámolják a köztisztviselői kar viszonylagos autonómiáját és aláássák a pártsemlegességét.

– Közvetlen kormányirányítás alá rendelik és a hivatalos propaganda szócsövéné degradálják a közszolgálati médiát. A kereskedelmi médiát (is) felügyelő hatóságot kormánypárti személyekkel töltik fel; büntetések kilátásba helyezésével, az állami hirdetések diszkriminatív elosztásával szorongatják a magánkézben lévő írott sajtót, rádiót és televíziót.

A vizsgálat egy sor más alrezsím terén is romlást mutathat ki. Minél több ilyen elmozdulás állapítható meg, annál erősebb a gyanú, hogy autokratikus áttöréssel van dolgunk. Ám az alapos gyanúhoz nincs szükség ezekre a kiegészítő jelenségekre. Már önmagában az is elégséges gyanúok, ha a négy jogállami pillér, valamint a szabad, plurális média mutatói feltűnően romlanak.¹⁷

Az események dinamikája

Ugyanakkor ennyi csupán a *gyanú megalapozásához* elegendő. Az *áttörés tényének megállapításához* többre van szükség.

Először is, egyelőre nincs a kezünkben más, mint a diakron megközelítés egy variánsa. Kiválasztottunk néhány alrezsímet a sok közül, ezekről különböző időpontokban „pillanatsfelvételeket” készítettünk, amelyeket aztán összehasonlítottunk egymással.

Másodszor, más dolog, hogy az összes vizsgált alrezsím változása ugyanabba az irányba mutat, és egészen más dolog, hogy a változások az összes alrezsím esetében ugyanolyan sebességgel zajlanak. Jó okunk van azt gondolni, hogy ha az előbbi feltételezés teljesül is, az utóbbi akkor sem teljesül. Ne feledjük: az autokratikus áttörésnek azt az esetét kívánjuk modellezni, amikor a hatalmat nem puccs révén ragadják meg, és nem helyezik hatályon kívül az alkotmány rendelkezéseit. Ilyen körülmények közt nincs mód kierőszakolni, hogy valamennyi alrezsím nagyjából azonos ütemben változzon.

– Az alkotmánybíróság csekély létszámú testület, tagjai viszonylag gyorsan lecserélhetők.

– Az ügyészség szigorú hierarchikus rendben működik, s ugyanakkor a politikailag érzékeny ügyek köre korlátozott, ezért felülről lefelé haladva az ügyészség is aránylag rövid idő alatt kézbe vehető.

– Bár az államszervezet is hierarchikus felépítésű, a közhivatalnoki kar teljes megrendszabályozásához több időre van szükség: ha másért nem, az apparátusok hatalmas méretei okán, valamint azért, mert a politikai jelentőségű feladatok köre itt jóval tágabb és nehezebben definiálható, mint az ügyészség esetében.

– Még több idő kell ahhoz, hogy a bírói kart a kormánypárt akaratának eszközévé tegyék. Igaz, a szervezet csúcsain gyors változásokat lehet elérni személcserék végrehajtásával és a testület autonómiájának csorbításával. Ám a bírói kar egészét nem lehet egyik napról a másikra lecserélni: a bírák alapesetben nem elmozdíthatók. Ugyanakkor nem is utasíthatók és elmozdíthatatlanságuk a nyomásgyakorlással szemben is védelmet ad nekik.

– A média teljes meghódítása sem hajtható végre egy csapásra. Igaz, az állami média úgyszólván egyik napról a másikra propagandaeszközzé változtatható. A kereskedelmi média fölötti felügyeleten is szigorítani lehet, ám teljes – vagy közel teljes – kontroll alá vonásához fel kell vásárolni, ami hosszabb időt igényel. Amíg a kereskedelmi média túlnyomó része nem kerül kormányközeli oligarchák tulajdonába, addig a kormány médiának úgy kell teleszörnna a nyilvánosságot a maga „alternatív tényeivel”, hogy közben a kereskedelmi média viszonylag nagy részében még megjelennek a valóságos tények, és hangot kap a kormány és a kormány média kritikája is.

Ha a folyamat szükségképp ennyire egyenlőtlenül halad, akkor nem magától értetődő, hogy autokratikus áttörésről beszélhetünk. Az „áttörés” kifejezés a politikai rendszer gyors és döntő erejű megváltoztatására utal; arra, hogy a kizárólagos hatalomgyakorlás intézményi ellensúlyait rövid idő alatt hatástalanítják. Most azonban azt találtuk, hogy ez csak az alkotmánybíróság és az ügyészség esetében valósítható meg egy-két éven belül. A többi ellensúly kikapcsolása hosszabb időt igényel. Még ha sérülten is, valamennyire teszik a dolgukat. Mérlegelés és becslés dolga, hogy viszonylag önálló működésüknek mekkora jelentőséget tulajdonít a megfigyelő. Milyen alapon jelentjük ki mégis, hogy áttörés ment végbe?

A garanciális intézményekről készült látletelek pillanatnyi állapotokat rögzítenek. E „pillanatfelvételek” diakron sora az állapotokban beállt változásokat követi. A változások *hogyan*járól azonban ez sem ad számot. Most viszont a *hogyan* kerül a megfigyelés középpontjába.

A romlás lehet többé-kevésbé spontán folyamat, a szereplők közti interakciók nem szándékolt következménye. Mindenki rosszat lép, mert másoktól rossz lépésekre számít, az összesített eredmény pedig a garanciális intézmények megbénulása lesz, pedig ez talán egyetlen szereplőnek sem kifejezett célja. Esetünkben azonban a jogállam és a médiapluralizmus elleni átfogó,

összehangolt támadás idézi elő a romlást. A spontán hanyatlás viszonyai közt döntő jelentősége lehet annak, hogy a különböző alrezsimek változásai egyenlőtlenek: a nehezebben változó, viszonylag jobb állapotú intézmények támogatul szolgálhatnak a konszolidációhoz. Ám az átfogó támadással szemben inkább csak utóvédharcokra nyílik lehetőség. Az intézkedések szédületes iramban követik egymást; a törvényhozóknak nincs idejük a beterjesztett jogszabályokat érdemben megvitatni; a sajtó képtelen valamennyit figyelemmel kíséreni; a függetlenségüket részben még őrző bíróságok képtelenek időben dönteni a sérelmezett intézkedésekről, még mielőtt ezek visszafordíthatatlan következményekkel járnának; az érintettek képtelenek az állandó mozgásban lévő szabályokkal szemben stratégiát kialakítani. Az egyirányú, nagy léptékű változtatások egymást erősítik, összeadódásuk lélektani hatása a kormányzó párt híveire buzdító, ellenfeleire bénító; mindenki az érzetet kelti, hogy egy gőzhenger nyomul előre, magabiztosan és feltartóztathatatlanul. Az „áttörés” fordulat pontosan erre utal: nem egyszerűen az események irányára, hanem a *dinamikájukra* is.

A modell

Most már meg tudjuk határozni az autokratikus áttörés fogalmát. Autokratikus áttörésről ott beszélhetünk, ahol

1. átfogó, összehangolt támadás zajlik a jogállam valamennyi pillére, továbbá a médiapluralizmus ellen,
2. az intézkedések gyors ütemben követik egymást,
3. a lehengetlő támadássorozat a maradék önállóságukat még őrző intézmények nem képesek feltartóztatni.

A modell elé állított feladat első része ezzel teljesült. Kezünkben vannak az autokratikus áttörés kritériumai, a kritériumok azonban még nem teszik ki a teljes modellt. Egyrészt, még nem esett szó az áttörés *feltételeiről*, arról tehát, hogy mi teszi lehetővé az átfogó, összehangolt támadást, a szédületes iramot, és pontosan mi bénítja meg a garanciális intézmények ellenállását. A feltételek kérdését félreteszem a következő szakaszra. Másrészt, mint a harmadik fejezet végén láttuk, ahhoz, hogy a modell sikeres legyen, még két további erénnyel kell rendelkeznie. Először is, prediktív erővel: képesnek kell nagy valószínűséggel megjósolni, hogy ahol az autokratikus áttörés lezajlott, ott a rezsimek belátható jövőben a vitán felüli autokráciák valamennyi lényeges tulajdonságával rendelkezni fog. Másodsor, meg kell mutatnia, hogy az autokratikus áttörés után a rezsimek nemcsak autokráciává lesz, de már a jelenben is autokráciaként viselkedik. E hátra lévő feladatok azonban újabb tények figyelembe vétele nélkül is elvégezhetők, annak az elemzése útján, amit az autokratikus áttörésről már megtudtunk. Ez lesz a jelen szakasz hátralévő részének a tárgya.

Először valamit a modell prediktív erejéről. Amikor az áttörés végbement, a rezsim – a róla készült „pillanatfelvétel” alapján – még a szürke zónába tartozik. Fontos vonásai már a vitán felüli autokráciákhoz közelítik, de még egyben-másban a vitán felüli demokráciákra hasonlít. Mint láttuk, még az áttörés által közvetlenül érintett intézmények egy része sem vonható – mondjuk így – egyik napról a másikra teljes kormányzati kontroll alá. Sok minden más pedig eleve a későbbiekre marad. A teljes intézményi struktúra, a vele járó gyakorlatok és szokások hozzáigazítása az új rendhez – feltéve, hogy az autokráciaépítő hatalmi csoport később sem folyamodik nyílt erőszakhoz, és az alkotmányos eljárásokat sem függeszti fel – további éveket vehet igénybe: cselekvéssorok és attitűdmódosítások tömkelegét feltételezi; nemcsak központi intézkedéseket, hanem helyi szintű, tömeges alkalmazkodást az új keretekhez.¹⁸

Az áttörés tényének rögzítése azonban megjósolhatóvá teszi, hogy ezek a változások a belátható jövőben végbe fognak menni. Hisz, ami ezután jön, annak állami intézmények már csak kivételes esetben és csak ideig-óráig állnak az útjában. Szükség esetén a törvénytől is el lehet térni: nem kell tartani sem alkotmányos revíziótól, sem ügyészi vizsgálattól. A rendes bíróságok esetenként még közbe léphetnek, a kormányzati apparátusok itt-ott még a demokratikus elvárások szellemében értelmezhetik a nekik címzett irányelveket. A bírói út azonban hosszadalmas, a végső döntés, ha a kormány számára kedvezőtlen is, gyakran megkésve érkezik. Ha mégsem, a kormány ignorálhatja vagy ad hoc törvénnyel irathatja felül. Az apparátusok kitérő műveleteire pedig retorzió lehet a válasz, ami a közszolgálati ethoszhoz hűséges hivatalnokok eltávolításához, önkéntes távozásához, vagy rejtőzködéséhez vezet. Megjósolható, hogy az eredmény a közszolgálati kar egyre szervilisebb viselkedése lesz. Megjósolható a kormányzó párt és riválisai közti folyamatos erőeltolódás is: a kormánypárt mind jobban összenő az állammal, mind gátlástalanabban veheti igénybe az állam személyi és anyagi erőforrásait, miközben az ellenzékét kiéheztetheti, pártjait kijátszhatja egymás ellen, és még a választási szabályokat is a maga előnyére módosíthatja. Megjósolható, hogy ilyen körülmények közt nemcsak az államgépezeten belül, hanem szélesebb körben is beindul a viselkedési szokások alkalmazkodása az új rendhez, részint a hatalmi erőfitogtatás és megfélemlítés hatására, de pusztán azért is, mert a kialakuló viszonyok állandónak, stabilnak tűnnek. Mindent egybe vetve: előre látható, hogy a következő években gyors, egyirányú, szélesedő fronton haladó elmozdulás fog zajlani, és valószínűleg semmi sem állítja meg, míg az autokrácia kiépülése le nem zárul.

Most pedig pár szót arról, amit az imént úgy fogalmaztam meg, hogy a határlépcső megállapításához nem elegendő előre jelezni, hogy a rezsim nem sokára autokrácia lesz. Azt is ki kell mutatni, hogy már most autokráciaként viselkedik. Más szóval, a kormányzó erő nem csupán törekszik rá, hogy a jö-

vőben kizárólagos hatalmat gyakoroljon, hanem már a jelenben kizárólagos hatalmat gyakorol.

Nos, ha az áttörés – úgy, ahogy az előző szakaszban leírtuk – már végbe ment, akkor ez lehetségessé válik. A még csak részlegesen kézbe vett intézmények is sérült állapotban vannak; a már teljesen kézbe vett intézmények támogatása nélkül nem képesek hathatósan ellenállni a kormányzó erő akaratának. Ha az ügyészség a jogi panaszokat elutasítja vagy elfekteteti, ha az alkotmánybíróság a kifogásolt jogszabályokban nem talál alkotmányossági hibát, akkor az ugyancsak meggyengült rendes bíróságok ellenállási kísérletei nem akadályozhatják meg a kormányt tervei kivitelezésében. Hatékony védelem nélkül maradnak a hatalomgyakorlás politikai és társadalmi fékjei. Hiába létezik parlamenti ellenzék, ha egyszer nincs abban a helyzetben, hogy a kormányt elszámoltassa és a hangja egyre kevésbé jut el a választókhöz. A parlament az érdemi vita minimumát is mellőzve, futószalagon gyárthatja a törvényeket, az ellenzék által kezdeményezett vizsgáló bizottságokat megbéníthatják. Hiába létezik még kormánykritikus sajtó, ha egyszer korlátozzák a hozzáférést a nyilvánosságra tartozó információkhoz, és fenyegetéssel, gazdasági zsarolással mindinkább öncenzúrára szorítják. Ugyanakkor semmi nem akadályozza meg a hatalom birtokosait abban, hogy az állami és a kormányközeli média útján félelemkeltő kampányokat indítsanak, külső és belső ellenségekről szóló rémmeséket sulykoljanak, magukat a minden oldalról veszélynek kitett nemzet mentsvárának állítsák be, politikai ellenfeleiket és bírálóikat pedig a nemzet elleni összeesküvés részeseiként bélyegezzék meg.

De mi teszi lehetővé az erőszak és az alkotmány felfüggesztése nélküli autokratikus áttörést? Miért nem hagyatkozhatnak a megrendült, de még utóvédharcaikat folytató intézmények az ellenzék és a civil társadalom ellenállására? Ezek a kérdések még nyitva vannak. Azt azonban már most leszögezhetjük, hogy az áttörés után a rezsim még nem teljesen kiépült autokrácia, de máris az autokráciák módján működik. Nem valami bizonytalan identitású, hibrid képződmény valahol a demokrácia és az autokrácia közti szürke zónában, hanem autokrácia. *A kiépülés fázisában lévő autokrácia.*

Az áttörés körülményei

Most pedig rátérek a félretett kérdésre: Mi teszi lehetővé az erőszak és az alkotmány felfüggesztése nélküli autokratikus áttörést? Pontosan mi az, ami megbénítja a garanciális intézmények ellenállását?

Kezdőpontként képzeljünk el egy konszolidált demokráciát. Egy ilyen rezsimben nemcsak a garanciális intézmények védik a versengő többpártrendszer: a garanciális védelem körkörös, a versengő többpártrendszer is védi a garanciális intézményeket. Mindenekelőtt azért, hogy a parlamenti váltógaz-

dálkodás minden párt hosszú távú érdekévé teszi a jogállam és a média jó állapotának fenntartását. Ha a rivális felek ennek megfelelően járnak el, akkor a konszolidáció részeként önmérsékletet parancsoló informális szokások ülednek le a hatalomért versengő pártok között. E fejezet elején már szó esett erről; ott a kormány és az ellenzék egymással szembeni kölcsönös önmegtartóztatásáról volt szó. A kölcsönös önmegtartóztatás szokásai azonban a garanciális intézmények függetlenségének tiszteletben tartására is kiterjednek. Magukban foglalják, hogy mindkét oldal tartózkodik attól, hogy a garanciális intézményeket a saját, kizárólagos eszközévé próbálja tenni.¹⁹

Konszolidált demokráciákban az informális szokásokban megtestesülő ethosz nemcsak a pártok vezetőit hatja át: a közvélemény is adotttnak veszi, hogy a garanciális intézményeket tiszteletben kell tartani. Ahol ez az informális elköteleződés elég jó karban van, ott az autokratikus áttörésre való törekvés erős ellenállásba ütközik, ami drámaian csökkenti a sikerességét az esélyét. Már az is kevésbé valószínű, hogy autokratikus szellemiségű párt egyáltalán kormányra kerüljön, ha pedig mégis megtörténik, kevésbé valószínű, hogy programját sikeresen végig tudja vinni. Az áttörési kísérlet ki-
fullad, mint a *Blitzkrieg*.

Ahhoz tehát, hogy az autokratikus áttörés végbemenjen, a demokráciának először válságba kell kerülnie. A válságok különbözhetnek kiváltó okaikat illetően; itt azonban a természetükre érdemes figyelni, amely közös vonásokat (is) mutat. Nevezetesen, a demokrácia válságait egyfelől az jellemzi, hogy meginog az állampolgárok többségének vagy meghatározó kisebbségüknek a rendszer intézményeibe és az intézmények működtetőibe – az úgynevezett „elitekbe” – vetett bizalma. Másfelől, a politikai aréna polarizálódik. A „bizalomvesztés” könnyen érthető fogalom. Az is belátható, hogy erodálja a közvélemény hitét abban, amit az imént demokratikus ethosznak neveztem. A „polarizáció” ugyancsak a demokratikus ethosz felbomlásáról szól, de nem a választók és a politikai osztály egésze, hanem a politikai osztály egymással versengő csoportjai közti viszonyban: a kölcsönös elfogadás és önmérséklet szokásainak leépülésében áll.²⁰ Az intézményekbe és működtetőikbe vetett bizalom megingása, valamint a pártpolitikai polarizálódás különböző, de egymásra ható jelenségek. A közbizalom megingása előbb-utóbb a politika polarizálódásához vezet.²¹ Ha pedig a polarizáció indul meg előbb, akkor ez teszi hozzá a magáét a demokratikus intézményekbe és működtetőikbe vetett bizalom szétporladásához és ugyanakkor a politikai közösség polarizálódásához: egymást dühödten elutasító csoportokra szakadásához²²

A közbizalom megingása és a politika polarizálódása csúf szakkifejezéssel „dekonszolidálja” a demokráciát. Am egy további tényező fellépése nélkül még együtt sem vetnek véget neki. Ahhoz, hogy a demokráciának vége legyen, szükség van egy *demokráciaidegen erőre*, amely a válságot a hatalom megragadására és a garanciális intézmények lebontására használja ki. A „dekonszolidá-

ció”, ha közvetlenül nem vet is véget a demokráciának, kedvező feltételeket teremt ahhoz, hogy egy vagy több demokráciaidegen párt benyomuljon a politikai aréna centrumába. Tipikus esetben a demokráciaidegen párt a politikai aréna peremvidékéről indul el, mint az olasz Öt Csillag Mozgalom. De arra is van példa, hogy a politikai centrumot elfoglaló, demokratikus pártok némelyike távolodik el a demokratikus normáktól, mint az amerikai Republikánus Párt. Az előbbi esetben a demokráciaidegen párt megerősödése megfosztja a hagyományos középpártokat a lehetőségtől, hogy nagykoalíció nélkül, egymást váltogatva kormányozzanak, ami esélyt ad arra, hogy egy sorsdöntő választáson valamennyit együtt legyőzve, nélkülük alakítson kormányt. Az utóbbi esetben nagykoalícióra nincs is lehetőség: a választók többsége előbb-utóbb kormányváltást akar, s ha nincs demokratikus alternatíva, a hatalom az immár demokráciaidegen váltópárt ölébe hull.

De mi tesz egy pártot demokráciaidegenné? Az európai rendszerelutasító pártoknak manapság – látszólag – nincs ideológiájuk. Nemigen hagyatkoznak eszméik rendszerezését és karbantartását végző ideológusokra; inkább kommunikációs szakemberek vannak, akik napi retorikai műfogásokat állítanak elő. Ez nagy mozgékonyt enged meg diskurzusuk alakításában. Alkalmi használatra szánt fogalmak jönnek-mennek, attól függően, hogy mit kíván a politikai közbeszéd uralásának célja (Révész, 2018). A politikai opportunizmusra valló retorikai mozgékonyt azonban elfedi a tény, hogy a demokráciaidegenség ideológiai ismérv: invariáns eszméket foglal magában, amelyek kölcsönösen vonzzák egymást, és bár felszínes, mégis karakteres nézetrendszerré állnak össze.²³

Kétségtelen, a mai rendszerelutasító pártok nem ígérenek új világot, és nem vetik el nyíltan a demokráciát. De ez csak annyit tesz, hogy a többpárti választásokon alapuló kormányzás gondolatát nem vetik el. Csakhogy a többpárti választás még nem tesz demokráciát. Még a szabad és tisztességes többpárti választás sem. A demokrácia mibenlétét, mint arról a második fejezetben már szó volt, morális alapjai határozzák meg. A modern társadalmak vallási, világnézeti, nyelvi, kulturális, életmódbeli, foglalkozási, jövedelmi és még sok más szempontból megosztottak, pluralisztikusak. A jelenkori demokrácia ilyen társadalmak tagjait egyesíti politikai közösséggé, elismerve és védve valamennyiük jogát, hogy egyenlőként vegyenek részt a közös ügyek megvitatásában és a közösségi döntésekben, személyes életükben pedig egyenlőként követhessék a saját meggyőződésüket és céljaikat. A demokrácia tehát elválaszthatatlan a pluralizmus elfogadásától: attól a normatív állásponttól, hogy a politikai közösség minden tagja egyenlő: jogaik egyformán tiszteletben tartandók, érdekeik egyformán számítanak. A demokráciaidegen pártok legfőbb jellemzője a *pluralizmus elvetése*, az a tézis, mely szerint az államnak előnyben kell részesítenie a többség vallását, etnikai karakterét, kulturális preferenciáit, életfelfo-

gását.²⁴ A pluralizmus elutasítása magában foglalja a kisebbségek *egyenlő* státusának kétségbe vonását és egyenesen következik belőle a minden megszorítás nélküli *többségi uralom hirdetése*, az a tézis tehát, amely szerint a többségnek eredendően joga van hozzá, hogy az ő kollektív akarata legyen a törvény, és ebben a saját elhatározásán kívül semmi nem korlátozhatja.²⁵ A többségi uralom hirdetése pedig a többségi akarat *jogállami korlátaival* – így a bírói függetlenséggel – *szembeni ellenséges attitűdöt* von maga után.²⁶ A demokráciaidegen pártok tehát elutasítják a pluralizmus intézményi vonzatait. Itt azonban nem állnak meg, megszemélyesítik, amit elutasítanak. Ideológiai platformjukat *kollektív ellenségekkel* – mindenekelőtt az úgynevezett „elitekkel” – szemben definiálják. Az egyik oldalon az „elitek”, szövetségben mindenféle bankárokkal, multikkal, bevándorlókkal, belső kisebbségekkel, akik kisajátítják a nép hatalmát, a másikon ők, a nép természetes képviselői, akik visszaadják a hatalmat a népnek. Bárkivel esküdjenek össze az „elitek”, a népre nézve halálos veszélyt jelentenek, amiktől csak az ellenük harcba szálló párt ment meg.²⁷

A demokráciaidegen párt hatalomra kerülése nem az egyetlen lehetséges kimenetele a demokrácia „dekonzolidációjának”. Olykor a hagyományos pártoknak sikerül konszolidálniuk a rendszert.²⁸ Máskor egy új demokratikus erő kerül ki győztesen a válságból.²⁹

Ha azonban egy demokráciaidegen párt lesz a nyertes, akkor a „dekonzolidáció” nemcsak azzal járul hozzá az áttörés sikeréhez, hogy esélyt ad neki a hatalom békés, választásos úton való megragadására, pontosabban, elsöprő választási győzelemre. Nem is csak azzal, hogy – a mandátumok kellően nagy többségéhez juttatva a győztest – lehetővé teszi az áttörés többé-kevésbé „jogszerű” végrehajtását. Kedvező *politikai feltételeket* is teremt az áttöréshez. A válságidőszak keserű tapasztalatai mély nyomot hagynak a közvéleményen. Ez, valamint az elsöprő győzelem roppant lélektani tartalékokhoz juttatja a demokráciaidegen pártot; lelkes támogatók sokaságát állítja mögé, az egyet nem értőket ugyanakkor dezorientálja. A választók jó része még sokáig a kaotikus-ként megélt korábbi politikai és gazdasági viszonyokhoz méri az új rendet, és ha nem is híve a hatalmat birtokló erőnek, a káosz visszatérésétől való félelem akkor is felülírja az ellenérzéseit. Az addig kormányzó pártok a „dekonzolidáció” során lejáratódnak, megroppanásuk demoralizálja őket. Hosszú időbe telhet, amíg belőlük vagy tőlük függetlenül új demokratikus erő kovácsolódik ki és szerez megfelelően nagy tömegtámogatást, ezalatt pedig az autokratikus rezsim létrehozása le is zárulhat. Ez lényeges szerepet játszik az áttörés sikerében. Demokráciaidegen párt a rendszer előzetes „dekonzolidációja” nélkül is kormányra kerülhet, de viszonylag kicsiny a valószínűsége, hogy céljait keresztül is tudja vinni.

5. ZÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

Tanulmányom Kornai János *Számvetés* című írásának téziséből indult ki, amely szerint nyolc hónappal a Fidesz elsőpró választási győzelme után a magyarok már autokráciában éltek. Ha az autokratikus áttörés modellje helytálló, akkor Kornai tézise nem volt elhamarkodott. A demokrácia nem akkor vált át autokráciába, amikor az autokratikus rezsim kiépülése befejeződött, hanem amikor egy demokráciaidegen párt kormányra kerülve áttöri a garanciális intézmények védvonalát. Áttörés és kiépülés e kettőssége magyarázza azt a különös jelenséget, hogy sokan szinte már az első hónapokban úgy érzik, egy csapásra átkerültek a régi világból egy egészen más, idegen és ellenséges világba, ám ugyanezen embereken később mégis az a benyomás uralkodik el, hogy apránként, szinte észrevétlenül válik körülöttük „normálissá” az, ami korábban elképzelhetetlen volt.

A roham már 2011 januárja – a Kornai-esszé megjelenése – előtt célba vette az alkotmánybíróságot, az ügyészséget és a médiát, 2011-ben pedig a köztisztviselői kart és a rendes bíróságokat, ami előre láthatóvá tette, hogy a következő években le fog zajlani az autokrácia teljes kiépítése. Növelte a predikció erejét, hogy a garanciális intézmények elleni támadás egy sor további demokratikus intézmény lerohanásával párosult (erről Kornai esszéje átfogó képet ad), továbbá az, hogy a rendszerátalakító lépések szédületes iramban követték egymást (Kornai, 2015: 24.; Pap, 2017: 16. sk). Végül bizonyosság közelivé erősítette a jóslatot, hogy mindez az új magyar demokrácia válságára következett, ami az ellenzéki oldal demoralizálódását és fragmentálódását eredményezte, az autokráciaépítő párt és vezére számára pedig hatalmas tartalékokat halmozott fel a közvéleményben.

Attól, hogy az érintett intézmények némelyike még hosszabb-rövidebb ideig folytatja az utóvédharcait, még nem lesz igaz, hogy a rezsim demokrácia volna. Attól, hogy az utóvédharcok lezárulása után is vannak választások, még nem lesz igaz, hogy a rezsim a demokrácia és az autokrácia hibrid elegye volna. Hiába igaz, hogy a választások többpártiak, ha már csak részben szabadok, és egyáltalán nem tisztességesek. Hiába igaz, hogy – szemben az egységlistás választásokkal – valódi politikai tétjük van, ha egyszer a tétjük már nem az, hogy nyer vagy veszít a kormányzó párt, csupán az, hogy legalább akkorát nyer-e, mint az előző alkalommal, vagy kevesebbet.

Ellenem vethető, hogy amit prediktív modellnek nevezek, csupán visszamenőleges, stilizált leírása egy már végbement történetnek. Az autokratikus áttörés modellje azonban általános terminusokban van megfogalmazva, ezért a puccs és (vagy) szükségállapot nélküli áttörés más eseteire is alkalmazhatónak kell lennie. Ez a tanulmány összehasonlító vizsgálódásokba nem bocsátkozhat, de remélhetőleg enélkül is sikerült megmutatnom, hogy a modell mire használható. Befejezésül arról mondanék még valamit, hogy mire *nem* használható.

Nem használható a vitán felüli autokráciák változatainak és fokozatainak a megkülönböztetésére, valamint a köztük való mozgás vizsgálatára. A NER-

ről elmondható, hogy nem a totalitarizmus instanciája; tekintélyuralmi rezsim, abból a fajtából, amely ismeri a – korlátozottan kompetitív – választások intézményét, és képes hosszabb ideig diktatúra nélkül fenntartani magát. Ám ezt a besorolást nem a modell kínálja; a modell csak arra mutat rá, hogy a határátlépés végbement.

Hogy vajon korlátlan ideig nélkülözhetik-e a korlátozottan kompetitív választásokat magukba építő tekintélyuralmi rezsimek a diktatórikus hatalomgyakorlás eszközeit, vagy előbb-utóbb szükségszerűen válaszút elé kerülnek – diktatórikus üzemmódra váltanak, vagy elsöpri őket egy új rendszerváltás –, ez a kérdés szintén kívül esik a modell kompetenciáján, csakúgy, mint az, hogy a hegemon párt milyen feltételek teljesítése esetén váltható le választás útján. Ha azonban elemzésem helytálló, akkor a korlátozottan kompetitív tekintélyuralmi rezsimek abban az esetben is autokráciák, ha netán az derül ki róluk, hogy sebezhetőek, vagy egyenesen az, hogy lehetségesek válsághelyzetek, amikor a teljes hatalmi apparátus sem tudja megakadályozni, hogy a rezsimnek választás útján vessenek véget.

Akik ezzel az ítélettel nem értenek egyet, alighanem kételkedni fognak az autokratikus áttörés modelljének használhatóságában is. Ám ha ellenvetéseiket kifejtik, a vita magasabb szintre emelkedik. Nem arról fog szólni, hogy helyeseljük-e a NER-t vagy sem, hanem arról, hogy mi különbözteti meg az autokrácia kiépülését a demokrácia állagromlásától, és egyáltalán: hogyan érdemes közelíteni azokhoz a rezsimekhez, amelyek első ránézésre mintha egy szürke zónát alkotnának a vitán felüli esetek között.

IRODALOM

- Bauer Tamás (2014): Nem lesz 2018. *Élet és Irodalom*, 58. évf., 48. szám, 3–4.
- Bell, Daniel A. et al. (1993): *Towards Illiberal Democracy in Pacific Asia*. London, MacMillan.
- Berliner, Joseph S. (1957): *Factory and Manager in the USSR*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bibó István (2017): A magyar demokrácia válsága. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István összegyűjtött írásai*, 1. köt. Budapest, Pesti Kalligram.
- Bogaards, Matthijs (2009): How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism. *Democratization*, 16. évf., 399–423. <https://doi.org/10.1080/13510340902777800>
- Bozóki András–Hegedűs Dániel (2017a): Így írunk mi. *Mozgó Világ*, 43. évf., 2. sz., 3–21.
- Bozóki András–Hegedűs Dániel (2017b): A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26. évf., 2. sz., 7–32.
- Christiano, Thomas (2008): *The Constitution of Equality*. Oxford, Oxford University Press.
- Coppedge, Michael et al. (2011): Conceptualizing and Measuring Democracy: A New Approach. *Perspectives on Politics*, 9. évf., 2. szám, 241–267. <https://doi.org/10.1017/S1537592711000880>
- Csillag, Tamás–Szelényi, Iván (2015): Drifting from Liberal Democracy: Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism. *Intersections*, 1. évf., 18–48.

- Dahrendorf, Ralf (1990). *Reflections on the Revolution in Europe*. London, Random House.
- Diamond, Larry (2002): Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, 13. évf., 2. szám, 21–35.
- Dworkin, Ronald (2011): *Justice for Hedgehogs*. Cambridge, Belknap Press, 18. fejezet.
- Estlund, David (2016): Just and Juster. In: David Sobel–Peter Vallentyne–Steven Wall (szerk.): *Oxford Studies in Political Philosophy 2.*, Oxford, Oxford University Press. 9–32. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198759621.003.0002>
- Evans, Richard J. (2003): *The Coming of the Third Reich*. London, Allen Lane.
- Freedom House (2018): *Freedom in the World 2018, Methodology*. <https://freedomhouse.org/report/methodology-freedom-world-2018>.
- Griffin, James (1997): Incommensurability: What Is The Problem?. In: Ruth Chang (szerk.): *Incommensurability, Incomparability, and Practical Reason*. Cambridge, Harvard University Press.
- Guriev, Sergei–Daniel Treisman (2015a): The New Authoritarianism. *VOX CEPR's Policy Portal*, 2015. március 21. <https://voxeu.org/article/new-authoritarianism>
- Guriev, Sergei–Daniel Treisman (2015b): The New Dictators Rule by Velvet Fist. *New York Times*, 2015. május 24. <https://www.nytimes.com/2015/05/25/opinion/the-new-dictators-rule-by-velvet-fist.html>
- Holmes, Oliver: Israel in Turmoil Over Bill Allowing Jews and Arabs to be Segregated. *Guardian*, július 15. <https://www.theguardian.com/world/2018/jul/15/israel-turmoil-bill-allowing-jews-arabs-segregated>
- Kis János (2013a): Alkotmányozás – mi végre? [2011] In: Kis János: *Az összetorlódtott idő*. Pozsony, Kalligram.
- Kis János (2013b): Gondolatok a demokráciáról. In: Kis János: *Az összetorlódtott idő*. Pozsony, Kalligram.
- Kis János (2013c): Az összetorlódtott idő. [2007] In: Kis János: *Az összetorlódtott idő*. Pozsony, Kalligram.
- Kis János (2019): Az „illiberális demokrácia” paradoxonja. In: Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest, Kalligram (megjelenés alatt).
- Kornai János (2013): A gazdasági vezetés túlzott központosítása [1957]. In: Kornai János: *Központosítás és piaci reform*. Pozsony, Kalligram.
- Kornai, János: Hungary's U-turn. Expanded Version. http://www.kornai-janos.hu/Kornai_Hungary's%20U-Turn%20-%20full.pdf
- Kornai János (2017a): Számvetés [2011]. In: Kornai János: *Látélet*. Budapest, HVG-könyvek.
- Kornai János (2017b): Még egyszer a rendszerparadigmáról [2016]. In: Kornai János: *Látélet*. Budapest, HVG-könyvek.
- Körösényi András (2015): A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In: Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris–MTA TK PTL.
- Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: Plebisciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 26. évf., 3. sz., 7–28.
- Landau, David (2013): Abusive constitutionalism. *University of California, Davis Law Review*, 47. évf., 1. sz., 189–260.
- Levitsky, Steven–Lucan A. Way (2010): *Competitive Authoritarianism, Hybrid Regimes After the Cold War*. New York, Cambridge University Press.

- Levitsky, Steven–Daniel Ziblatt (2018): *How Democracies Die*. New York, Crown.
- Linz, Juan J. (1975): Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: Fred I. Greenstein–Nelson W. Polsby (szerk.): *Handbook of Political Science*, 3. köt. Reading, Addison Wesley, 175–411.
- Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest, Noran Libro.
- Merkel, Wolfgang et al. (2003): *Defekte Demokratie*, I. köt.: *Theorie*. Opladen, Leske & Budrich.
- Mounk, Yasha (2018): *The People vs. Democracy*. Cambridge, Harvard University Press.
- Mounk, Yasha–Martin Eiermann (2017): 2017 Was the Year of False Promise in the Fight Against Populism. *Foreign Policy*, december 29. <https://foreignpolicy.com/2017/12/29/2017-was-the-year-of-false-promise-for-populism/>
- Mudde, Cas–Cristóbal Rovira Kaltwasser (2017): *Populism, A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Müller, Jan-Werner (2016): *What is Populism?* Princeton, Princeton University Press.
- Nove, Alec (1961): *The Soviet Economy*. London, Routledge.
- O'Donnell, Guillermo (1994): Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, 5. évf. 1. szám, 55–68.
- Orbán Viktor (2018): *Orbán Viktor a Kossuth Rádió „180 perc” című műsorában*, május 25-én. www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-a-kossuth-radio-180-perc-cimu-musoraban-27/
- Pap, András László (2017): *Democratic Decline in Hungary: Law and Society in an Illiberal Democracy*. New York–London, Routledge.
- Przeworski, Adam (1999): Minimalist Conception of Democracy: A Defense. In: Ian Shapiro–Casiano Hacker-Cordón (szerk.): *Democracy's Value*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Raz, Joseph (1986): *The Morality of Freedom*. Oxford, Clarendon Press.
- Révész Sándor (2018): A magától értetődőség illúziója. *Mozgó Világ*, 44. évf., 2. szám, 94–100.
- Schedler, Andreas (2015): Electoral Authoritarianism. In: Robert A. Scott–Stephen M. Kosslyn (szerk.): *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences: Interdisciplinary Directions*. London, Sage, 381–394. <https://doi.org/10.4135/9780857021083.n21>
- Schumpeter, Joseph A. (1944): *Capitalism, Socialism, and Democracy*. London, Routledge, 269–283.
- Sen, Amartya (2006): What Do We Want from a Theory of Justice? *The Journal of Philosophy*, 103. évf., 215–238.
- Szydło, Beata (2017): Speech by Prime Minister Beata Szydło, 24. 07. 2017. www.premier.gov.pl/mobile/en/news/news/speech-by-prime-minister-beata-szydlo.html
- Takács Péter (2017): Autokrácia és autoriter rezsim. Észrevételek két osztályozó kategória jelentéséhez és használatához. In: *Unitas multiplex. Ünnepi tanulmányok Szigeti Péter 65. születésnapjára*. Budapest–Győr, Gondolat–SZE-DFK.
- Trencsényi Balázs (2015): Minek nevezzetek? In: Magyar Bálint–Vásárhelyi Júlia (szerk.): *Magyar polip 2*. Budapest, Noran Libro, 69–96.
- Ungváry Rudolf (2014): *A láthatatlan valóság – a fasisztoid mutáció a mai Magyarországon*. Budapest, Pesti Kalligram.
- Vörös Imre (2015): „Alkotmányos” puccs. In: Magyar Bálint–Vásárhelyi Júlia (szerk.): *Magyar polip 2*. Budapest, Noran Libro, 69–96.
- Waldron, Jeremy (2017): *One Another's Equals*. Cambridge, Harvard University Press.
- Zakaria, Fareed (1997): The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76. évf., 6. szám, 22–43.

JEGYZETEK

- ¹ Hitler hatalomra jutását szokás ellenpéldaként emlegetni. A náci párt a szavazatok 33 százalékával kétségkívül relatív többséget szerzett 1932 novemberében (4,2 százalékkal kevesebbet, mint júliusban), és Hindenburg az alkotmánnyal összhangban nevezte ki Hitlert birodalmi kancellárrá. Ám Hitler kancellári kinevezése valójában a konzervatív jobboldal és az államkapitulációja volt a náci párt és magánhadserege előtt. Lásd Evans (2003: 266. skk).
- ² A katonai puccs mintapéldája Mohammed Morszi egyiptomi elnök megbuktatása 2013-ban, az elnöki „önpuccs” Recep Tayyip Erdogan válasza az ellene indított, sikertelen 2016-os puccskísérletre.
- ³ Fontos tény, hogy néhány lényeges ponton alkotmányt vagy más törvényt sértettek (Kis, 2013a). Vörös Imre egyenesen „alkotmányos” puccsról beszél (Vörös, 2015). Az ilyen esetek nem hagyhatók figyelmen kívül, de nem tévesztendő össze az alkotmány felfüggesztésével vagy a szükségállapot kihirdetésével. David Landau (2013) „konstitucionális abúzus”-ról beszél ezek kapcsán: a formális eljárásokat nagyjából betartják, az alkotmány szellemét megsértik.
- ⁴ A kései totalitárius rezsimek némelyikének üzemmódja egyre kevésbé diktatórikus (a késő Kádár-kori Magyarország talán a legjobb példa erre); ugyanakkor vannak durva, erőszakra hagyatkozó autoriter rezsimek (lásd a mai Egyiptomot, Törökországot). A NER e tanulmány fogalomhasználatában autokrácia, de jelenleg nem diktatúra.
- ⁵ Az „autokrácia” etimológiájáról lásd: Takács, 2017.
- ⁶ Először Juan Linz (1975) *Totalitarian and Authoritarian Regimes* című, könyvnyi terjedelmű tanulmányában találkoztam ezzel a fogalomhasználattal. Mások másképpen definiálják az „autokrácia” kifejezést. Kornai János például demokráciát, autokráciát és diktatúrát különböztet meg; az ő szóhasználatában az autokrácia köztes típus a demokrácia és a diktatúra között. Lásd Kornai (2017b: 177). Véleményem szerint nem az a döntő, hogy milyen szavakat választunk fogalmaink jelölésére. Szükség van egy átfogó terminusra, amely a nem demokratikus kortárs rezsimek összességét jelöli, és én ebben az átfogó értelemben beszélek autokráciáról.
- ⁷ Ez az autokratikus határeset melletti tartományról is elmondható. Tökéletes totalitárius rezsim nem létezik: sem az egyének gondolkodása és viselkedése, sem a köztük lévő kapcsolatok nem vonhatók maradéktalan kontroll alá. Ezt alapos elemzéssel mutatták ki a szovjet típusú gazdasági rendszer kutatói. Lásd Berliner, 1957; Nove, 1961; Kornai, (1957) 2013.
- ⁸ Többpárti választásról akkor beszélhetünk, ha ellenzéki pártok a kormánypárttól függetlenül indulhatnak. Többpárti – bár nem demokratikus – választás akkor is, ha a kormánypárt nem egy a versengő pártok sorában, hanem össze van növe az állammal. Nem többpárti a választás, ha névleg ugyan több párt indul, de 1. minden pártnak a kormánypárttal közös listán kell szerepelnie, 2. a kormánypárt dönti el, hogy mely pártok képviselhetik magukat a listán, hány jelölttel, és 3. a kormánypárté a végső szó a jelöltek személyéről. Ebben az esetben az eredmény már a szavazást megelőzően, a szavazástól függetlenül meg van határozva. Többpárti választás esetén az eredményt a szavazás kimenetele határozza meg. Bár a kormánypárt veresége rendkívül valószínűtlen, szélső esetben előfordulhat.
- ⁹ Precíz képet ad az alternatív fogalomalkotási kísérletek egy részéről Bogaards (2009). Trencsényi (2015) szélesebb kört tekint át.

- ¹⁰ Levitsky és Way meglepő módon nemcsak a „kompetitív autoritarianizmus” fogalmát alkalmazták a könyvükben vizsgált rezsimekre, hanem ugyanakkor a „hibrid rezsím” terminust is, ami nem konzisztens szóhasználat: az egyik terminus a vizsgált rezsimeket egyértelműen az autokráciák közé sorolja, a másik a demokrácia és az autokrácia közti átmeneti zónába helyezi őket.
- ¹¹ Tartsuk észben a különbséget a szomszédos instanciák közti távolság radikális csökkenése és a szokatlan variánsok megjelenése közt. Az előbbi esetben az eltérés elhanyagolhatóvá válik. A másodikban nagyon is szignifikáns lehet. A következő szakaszban jelentőséget fog nyerni a bizonytalanság e kétféle forrásának megkülönböztetése.
- ¹² Amartya Sen (2006) írja az igazságosság elmélete kapcsán: ahhoz, hogy választani tudjunk intézményi rendszerek, gyakorlatok vagy elosztások között, nincs szükségünk olyan információkra, hogy az egyik igazságos, míg a másik igazságtalan. Elegendő annyit tudnunk, hogy az egyik igazságosabb, mint a másik; ezt pedig anélkül is megállapíthatjuk, hogy az előbbit abszolút értelemben igazságosnak, az utóbbit igazságtalannak minősítsük. Sen szerint az igazságosság elmélete beérthető komparatív információkkal: ezek is eligazítanak abban a kérdésben, hogy mit helyes választanunk. David Estlund (2016) azonban Sennel vitázva meggyőzően érvel amellett, hogy amikor egy intézményt, gyakorlatot vagy elosztást jellemezünk, nem elég annyit tudnunk róla, hogy igazságosabb-e, mint egy másik; annak is jelentősége van, hogy az összehasonlítástól függetlenül igazságosnak minősíthető-e..
- ¹³ Bauer Tamás vetette föl még 2014-ben, hogy ha az Orbán-rezsím nem demokrácia, akkor a parlamenti ellenzék nem viselkedhet úgy, mintha egy demokratikus kormánytöbbség ellenzéke volna (Bauer, 2014). A 2018. évi választások után már széles körű vita zajlott – elsősorban a HVG internetes honlapján – arról, hogy nem demokratikus rezsímben mit tehetnek az ellenzéki képviselők: felvegyék-e egyáltalán a mandátumukat, s ha igen, képviselőként hogyan járjanak el.
- ¹⁴ A két alaptípuson belül további bináris partíciókra is szükség lehet; ezeket nem okvetlenül normatív megfontolások indokolják: célszerűségi megfontolások is állhatnak mögöttük. Tanulmányom azonban csak az alapvető kettéosztás problémájához szól hozzá.
- ¹⁵ Egy ilyen metodológia leírásához lásd Freedom House (2018).
- ¹⁶ A modern (liberális) demokráciát gyakran értelmezik úgy, mint demokratikus és liberális intézmények kombinációját. A demokratikus intézmények célja a többségi uralom (a képviseleti kormányzás) biztosítása volna, a liberális intézményeké az egyéni jogok védelme. A tézis egy újabb megfogalmazásához lásd Mounk (2018: 27). Ez a kettéosztás véleményem szerint a demokrácia normatív fogalmának téves értelmezésén alapul (Kis, 2019). Empirikus érvek is szólnak ellene. A liberálisként azonosított intézmények egyben a képviseleti kormányzás stabilitásának és integritásának biztosítékai is: részt vesznek a szűken értelmezett demokrácia működésében és fenntartásában.
- ¹⁷ Ha minden változás ugyanabba az irányba tart, míg a romlás által nem érintett intézmények állapota változatlan, akkor az elmozdulás általános iránya egyértelműen megállapítható; a különböző dimenziókban zajló változások összemérhetetlensége nem okoz nehézséget.
- ¹⁸ Erről a tempókülönbségről beszél – a fordított irányú átmenet kapcsán – Dahrendorf (1990: 99. sk).

- ¹⁹ Például a kormányoldal nem kezd egyoldalú alkotmányozásba, illetve nem választ egyoldalúan alkotmánybírákat – még akkor sem, ha ehhez megvan a szükséges többsége.
- ²⁰ Lásd erről Kis (2013b, 2013c).
- ²¹ Európa szélsőségesnek számító pártjai 2000-ben átlagosan 9,6 százalékot szereztek, 2008-ban 17,2 százalékot, 2017-ben 24,6 százalékot (Mounk–Eiermann, 2017).
- ²² Ennek a változatnak az Egyesült Államok a paradigmaticus esete, ahol a polarizálódás a polgárjogi mozgalom győzelmével egy időben vette kezdetét, amikor a „déli demokraták” tömegével áramlottak át a Republikánus Párthoz, és a kilencvenes években gyorsult fel, amikor a kongresszusi republikánusok bevallott célja lett Bill Clinton elnökségének megbénítása (Levitsky–Ziblatt, 2018).
- ²³ A hazai vitákban Ungváry Rudolf képviseli a leghatározottabban azt az álláspontot, amely szerint az autokratikus ideológia lényeges szerepet játszik az autokrácia létrejöttében és működésében (Ungváry, 2014). Álláspontját ugyanakkor gyengíti a fasiszta ideológiákkal vont – véleményem szerint félrevezető – analógia.
- ²⁴ „A liberális demokrácia nem erősíti a családokat, azt mondja, sokfajta család van, sokfajta életforma van, ezek között nem szabad különbséget tenni, sőt lehetőleg törvényi szinten azonos elbánást kell biztosítani. [...] A liberális demokrácia nem ismeri el, hogy létezik egy kiemelt, egy vezető, egy meghatározó erejű kultúra, amihez képest persze más kultúrák is vannak egy társadalomban, és azok elférnek ott, hiszen toleránsak vagyunk, de mégiscsak van egy alap-kultúrája a mi életünknek, ami védelemre szorul, ilyen a keresztény kultúra.” (Orbán, 2018)
- ²⁵ „Az izraeli demokráciában továbbra is védeni fogjuk mind az egyéni, mind a kollektív jogokat, ez garantált” – jelentette ki Netanjahu azzal kapcsolatban, hogy a kormány a Knesszet elé terjesztett egy törvényt, amely lehetővé tenné a szegregációt zsidók és arabok között. „De a többségnek is vannak jogai, és a többség van uralmon.” Idézi Holmes (2018).
- ²⁶ „A végrehajtó hatalmat, vagyis a kormányt ma a demokratikusan megválasztott törvényhozás ellenőrzi. A törvényhozást, vagyis a Szejmet és a szenátust mi valamennyien – a választásokon résztvevő polgárok – ellenőrizzük. Csak a harmadik hatalmi ágat, a bíróságokat nem ellenőrzi senki. A jog uralmát akarjuk a jogászok uralma helyett.” (Szydlo, 2017)
- ²⁷ Az intézmény- és elitellenesség a populizmussal rokonítja a demokráciaidegen pártokat. Lásd Müller (2016). Én azonban nem azonosítanám a jelenkori demokráciaidegenséget a populizmussal. Nem minden populistá párt demokráciaidegen, és nem minden demokráciaidegen pártvezér populistá. A görög Sziriza populistá gazdasági programmal került kormányra, de végig megmaradt a demokrácia intézményi keretei között. Másfelől Orbán már akkor a Horthy-korszak autoriter parlamentarizmusának híve volt, amikor még nem szívott fel retorikájába populistá elemeket.
- ²⁸ Iskolapéldája a hagyományos politikai vezetés általi demokratikus konszolidációnak Franklin D. Rooseveltnél New Dealje.
- ²⁹ Emmanuel Macron En Marche! nevű pártja a hagyományos jobb- és baloldali alternatívájaként fellépő mozgalomból vált szupertöbbséggel rendelkező kormányzó párttá kevesebb, mint egy év alatt, azonban a demokrácia melletti elkötelezettségéhez soha nem fért kétség.